

Avrupa Enerji Güvenliği Açısından Hazar Havzasının Artan Önemi: Rusya-Ukrayna Savaşı Bağlamında Bir Değerlendirme

İshak TURAN (*)

Öz

Ulusal güvenliği bağlamında Ukrayna'nın NATO üyesi olma söylemini ve niyetini devam ettirmesi, Şubat 2022'de Rusya'nın geniş kapsamlı askeri müdahalede bulunmasına yol açmıştır. Bu da Batılı devletlerin Rusya'ya yönelik enerji sektörünü de içine alan yaptırımlar uygulamasına neden oldu. Her ne kadar amaçlardan birisi Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılması olsa da Avrupa'da özellikle doğal gaz krizi daha da derinleşmiştir. Bu nedenle Avrupalı devletler enerji güvenliğinde benzer bir risk yaşamamak için sürdürülebilir alternatif güzergâh ve kaynak arayışlarını hızlandırmıştır. Bu doğrultuda zengin doğal gaz yataklarına sahip Hazar Havzası öne çıkmaktadır. Özellikle iki bölge arasında transit ülke konumunda olan Türkiye'nin istikrarlı yapısıyla bölgeye yönelik yapılacak yatırımlar artırılabilir. Bu çalışmada, boru hattı diplomasisi bağlamında Avrupa ile Hazar Havzası arasındaki karşılıklı bağımlılığın nasıl artırılabileceği, bölgedeki doğal gaz kaynağının Avrupa enerji güvenliğine ne ölçüde katkı sağlayabileceği ve iki bölge arasında bir köprü vazifesi gören Türkiye'nin hangi rolü oynayabileceği sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Boru Hattı Diplomasisi, Enerji Güvenliği, Hazar Havzası, Rusya-Ukrayna Savaşı, Güney Gaz Koridoru.

Özgün Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 11.06.2022

Kabul Tarihi: 29.11.2022

(INCSOS VII Karabağ Sosyal Bilimler Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.)

(*) Öğr. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

E-posta: turanishak@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0428-7032>

İshak Turan, "Avrupa Enerji Güvenliği Açısından Hazar Havzasının Artan Önemi: Rusya-Ukrayna Savaşı Bağlamında Bir Değerlendirme," *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 15, (Kasım 2022): 179-202
DOI: <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.8.15.110>

Bu eser [Creative Commons Atf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) ile lisanslanmıştır.

Increasing Importance of the Caspian Basin for European Energy Security: An Evaluation in the Context of the Russo-Ukrainian War

İshak TURAN (*)

Abstract

In the context of its national security, Ukraine's perpetual rhetoric and intention to become a NATO member led to Russia's extensive military intervention in February 2022. Western states, on the other hand, have introduced economic sanctions targeting Russia including energy sector. Although one of the goals is to reduce dependency on Russia, especially the natural gas crisis has deepened more in Europe. That is why European states accelerated to seek sustainable and reliable new alternatives to avoid a similar energy security risk in the future. In this respect, the Caspian Basin, which has rich natural gas deposits, stands out. Especially with the stable structure of Turkey, which is a transit country between the two regions, the investments to be made in the region can be increased. In this study, it is questioned how the interdependence between Europe and the Caspian Basin can be increased in the context of pipeline diplomacy, to what extent the natural gas resource in the region can contribute to European energy security and what role Turkey can play as a bridge between two regions.

Keywords: Pipeline Diplomacy, Energy Security, Caspian Basin, Russo-Ukrainian War, Southern Gas Corridor.

Original Research Article

Submission Date: 11.06.2022

Acceptance Date: 29.11.2022

(This article was presented as a presentation at INCSOS VII Karabag Congress on Social Sciences.)

(*) Inst.Dr., Zonguldak Bülent Ecevit University

E-mail: turanishak@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0428-7032>

İshak Turan, "Avrupa Enerji Güvenliği Açısından Hazar Havzasının Artan Önemi: Rusya-Ukrayna Savaşı Bağlamında Bir Değerlendirme," *Üsküdar University Journal of Social Sciences*, issue: 15, (November 2022): 179-202
DOI: <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.8.15.110>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Giriş

Enerjinin modern üretim-tüketim ilişkisinin bir parçası olmasıyla sürdürülebilir enerji arzına ulaşabilmek ya da enerjinin taşındığı yolların güvenliğini tesis edebilmek, Uluslararası İlişkiler alanında enerjinin dış politikada bir güvenlik meselesi olarak ele alınmasına neden olmuştur. Enerji arzı sorununu çözen devletlerin serbest piyasada rekabet edebilme kabiliyetlerini artırdıkları ve bu sayede küresel pazarlara daha kolay girdikleri görülmektedir. Diğer taraftan enerji arzı açısından ciddi sorunlar yaşayan devletler, kaynak çeşitliliğini sağlamaya ve güzergâhlarını çeşitlendirmeye çalışmaktadır.

Enerji transferinin ister denizden ister karadan olsun sürdürülebilir, güvenli ve makul fiyatlarda olması için tüm bu enerji kaynağı ve geçiş yolundaki bölgelerde görece istikrar gereklidir. Aksi takdirde kamu ya da özel enerji şirketleri bu bölgedeki rezervlerin bulunması, çıkartılması, üretilmesi ve nihayetinde buradan ithal/ihraç edilmesinde gerekli olan yatırımları yapmaktan imtina etmektedirler. Enerji yatırımları, oldukça maliyetlidir ve sonuçları uzun yıllar sonra alınmaktadır. Boru hatlarının fizibilite çalışmaları, inşa süreci ve fosil yakıtların çıkarılması ve işlenmesi yıllar almaktadır. Buna ilaveten imzalanacak uzun kontratlı sözleşmelerin hayata geçmesi için taraflar güvenliğe ve istikrara bakmaktadırlar.

Terör saldırıları, çatışma ortamı, siyasi krizler, rejim değişiklikleri, savaşlar hatta ekonomik yaptırımlar gibi politik pek çok unsur enerji güvenliğini etkileyen faktörlerdendir. Şubat 2022'de başlayan Ukrayna-Rusya savaşı dolayısıyla Avrupa ülkelerinin doğal gazda yaklaşık %40 oranında Rus gazına bağımlı olmaları, kıta genelinde ciddi bir enerji arzı endişesini de beraberinde getirdi. Kuzey Akım 2 boru hattı gibi yeni projelerin var olan enerji bağımlılığını daha da artıracığı bilindiği halde inşa edilmesi Avrupa enerji güvenliğinin geleceği açısından sorgulanmaktadır. Diğer taraftan Avrupa Birliği'nin (AB) Ukrayna'nın uluslararası hukukta meşru sayılmayan gerekçelerle işgal edilmesine karşı enerji sektörünü de kapsayan yaptırımları uygulamaya başlaması, Avrupa enerji güvenliğinde yeni bir perspektifin ortaya konulması gerekliliğini göstermiştir. Bu doğrultuda kaynak çeşitliliği sağlamak isteyen Avrupalı ülkelerin enerji kaynakları açısından oldukça zengin ve görece olarak istikrarlı olan Hazar Havzası'na daha fazla yatırım yapılabilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi olması hem geçiş güzergâhlarının güvenilir olmasını hem de bu enerji yatırımlarının yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde Uluslararası İlişkiler alanında enerji güvenliği ve boru hatları diplomasisi incelenecektir. İkinci bölümde, Rusya-Ukrayna savaşının nedenleri kısaca ortaya konacaktır. Üçüncü bölümde, savaşın Avrupa enerji güvenliğini nasıl etkilediği ve hangi politikaların uygulanmasına neden olduğu ele alınacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise, Hazar Havzası'nın Avrupa enerji arzı sorununa ne ölçüde ve hangi şartlar altında daha fazla katkı verebileceği ve transit ülke konumundaki Türkiye'nin rolü incelenecektir.

Enerji Güvenliği ve Boru Hattı Diplomasisi

Modern dönemde ortaya çıkan sanayileşme, mega şehirler ve elektrik tüketimini hızlandıran bireysel tüketim araçlarının artması enerjiye olan ihtiyacı bir güvenlik sorununa

dönüştürmüştür. Özellikle fosil kaynakların yerkürede eşit olarak bulunmaması, enerjiye doğrudan ulaşımın ya da enerji yolları üzerindeki risklerin ekonominin dışında politik yönlerinin olması, enerji güvenliğinin çoklu bir yaklaşımla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Buna küresel rekabet ortamında daha makul fiyatlarda enerjiye ulaşmak için enerji kaynakları ya da güzergâhları üzerinde yaşanan çatışmalar da eklenebilir. Bundan dolayı devletler, enerji arzı sorunlarını çözmek için ekonomik, politik ve askeri boyutlarını hesaba katarak bir enerji politikası geliştirmek zorundadırlar. Dolayısıyla enerji arzı güvenliği, enerji ithal edilen ülkelerin güvenilirliği, enerji transferinin sürdürülebilir olması ve bu transferin gerçekleştiği güzergâhların da güvenli olması demektir.¹ Enerjinin salt liberal bağlamda parası ödenerek istenilen miktarda elde edilemeyecek bir meta olduğunun bir kez daha anlaşılması, enerji arzının dış politikada ya da kamu yönetiminde bir güvenlik sorunu bağlamında değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu açıdan enerji güvenliği, kesintisiz ve güvenli enerjiye makul fiyatlarda erişmek isteyen ülkeler ile fosil enerji kaynakları açısından zengin olan üretici ülkelerin bu enerjiyi tüketici ülkelere benzer kaygılarla ulaştırma politikasıdır.² Diğer bir ifadeyle enerji güvenliği, arz artsa bile uygun fiyatlarda sürdürülebilir enerjiye ulaşmak anlamına gelmektedir.³

Enerjinin politik ve güvenlik unsurlarına ek olarak ticarete etkin bir yer kaplaması ve devletlere küresel ticarete rekabet üstünlüğü sağlaması da enerjinin önemini artırmaktadır. Özellikle enerji arzındaki ithal oran arttıkça, fiyatlardaki dalgalanmalardan ve şoklardan etkilenme durumu da artmaktadır ve bu da özellikle kaynak çeşitliliği fazla olmayan ülkelerin enerji arzı sorunu yaşamalarına da neden olmaktadır.⁴ Bu nedenle fosil enerji kaynakları açısından fakir olan ya da bu kaynaklara erişimde güçlükler yaşayan devletler, son yıllarda yenilenebilir enerji kaynakları başta olmak üzere enerji verimliliğinin artırılması, nükleer santrallerin devamı yönünde yatırımlarını artırmaktadır. Diğer taraftan fosil yakıtlar dolayısıyla artan hava kirliliği ve iklim değişikliği ile fosil yakıtların kullanımı konusunda ikilemde kalan devletler, oldukça maliyetli olan yenilenebilir kaynaklara yönelik yatırımlarda güçlük yaşamaktadırlar.⁵ Özellikle ağır sanayide ve elektrik üretiminde kullanılan kömür, çevreyi merkeze alan ve bu açıdan toplum duyarlılığının giderek arttığı yeni enerji paradigmaları ile örtüşmemektedir. Özellikle Paris İklim Antlaşması çerçevesinde karbon emisyonunu düşürmeyi taahhüt eden devletler, fosil yakıtlar içinde çevreye en az zarar veren doğal gazın tedarikinde yeni boru hatları inşası için politikalar geliştirmektedirler.⁶

¹ Yunus Emre Birol, "Doğal Gaz Arz Güvenliği Açısından Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 44, (23 Mayıs 2021): 451-67, <https://doi.org/10.30794/pausbed.940976>.

² Ali Oğuz Diriöz, "Energy Security, Politics, Markets, Peace," *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace* 1, no.1 (01 Ocak 2012): 91.

³ Mert Bilgin, "Turkey's Energy Strategy: Synchronizing Geopolitics and Foreign Policy with Energy Security," *Insight Turkey* 17, no. 2 (2015): 68.

⁴ Bahadır Kaynak, "From Blue Stream To Turkish Stream An Assesment of Turkey's Energy Dependence on Russia," *Aurum Journal of Social Sciences* 3, no. 1 (30 Haziran 2018): 81.

⁵ Michael J. Bradshaw, "Global Energy Dilemmas: A Geographical Perspective," *The Geographical Journal* 176, no. 4 (2010): 276.

⁶ Filippos Proedrou, "Revisiting Pipeline Politics and Diplomacy: From Energy Security to Domestic Politics

Enerji siyasetinin ayrılmaz bir parçası olan boru hattı diplomasisi, geniş manada komşu ülkelerden petrol, doğal gaz ya da elektrik sektöründe arzın karşılanması amacıyla ticaretin bir parçası olarak kullanılsa da aslında doğal gazın doğrudan ve kesintisiz transferi hususunda yürütülen ekonomi-politik araçların geliştirilmesidir.⁷ Özellikle bir kez inşa edildiğinde kıtalar arası mesafelere kadar ulaşabilen ve Sıvılaştırılmış Doğal Gaz (LNG) gibi çok fazla teknoloji gerektirmeyen ya da doğrudan kullanım imkânı sunan boru hatları, enerji güvenliğinin de vazgeçilmez transfer araçlarındandır. Dahası LNG'nin her türlü risklere açık olan denizlerden ithal edilmesi ve LNG'nin kullanılabilir doğal gaza çevrilmesi için özel tesisler gerektirmesi, boru hatlarının enerji arzında daha güvenilir ve daha az maliyetli olması nedeniyle tercih edilmesine yol açmaktadır.

Enerji diplomasisi geleneksel olarak ikili anlaşmaların, stratejik altyapı projelerinin ve enerji şirketlerinin desteklenmesine doğrudan katılımı şeklinde tanımlanır.⁸ Ancak doğal gaz boru hatlarının inşasında bölgesel güvenliğin ve istikrarın gerekli olması, enerji ve güvenliğin de boru hattı diplomasisi ile iç içe olmasına neden olmaktadır. Örneğin Kuzey Irak gazının Türkiye'ye ya da Orta Asya doğal gazının Hindistan'a ulaşamaması, boru hattı diplomasisinin siyasi ve güvenlik açısından da değerlendirilmesinin bir sonucudur. Bu açıdan enerjinin boru hatları ile transferinin özel bir diplomatik süreç olduğu da unutulmamalıdır. Aksi takdirde uzun yılları alan fizibilite ve inşaa çalışmaları boşa gidecektir.

Diğer taraftan boru hattı diplomasisi enerji arzı fazlası olan ve ihracatta bu yolla gelir eden ülkelerin de stratejik rekabete girişmesine neden olmaktadır. Örneğin Hazar Denizi çevresindeki Rusya ve İran gibi iki güçlü aktörün olması bu coğrafyada enerji ithalatı pastasından pay almak isteyen devletlerin işini zorlaştırmaktadır.⁹ Özellikle Türkiye'nin Avrupa enerji güvenliğinde bir enerji ticaret merkezi (hub) olmak istemesi ya da Çin'in enerji arzında Türkmenistan'a kadar entegre olmuş boru hatları bölgedeki rekabet ortamını artırmaktadır. Bu nedenle enerji meselesi ekonomi-politik ya da ulusal çıkarları önceleyen yönü dolayısıyla "sıfır toplamlı oyun" içinde ele alınmaktadır. Ortadoğu ve Hazar Havzası'nın dünyadaki petrol ve doğal gaz rezervlerinin yaklaşık %40'ına sahiptir. Bu da bölgedeki ülkelerin çoğunlukla çatışmalar, siyasi krizler ya da bölgesel çatışmalar gibi durumlarla ya az gelişmiş kalmalarına ya da ulaşılmaz olmalarına neden olmaktadır.¹⁰ Tüm bunlar enerji arzı içinde olan ve bu bölgelerden enerji transferi etmek isteyen ülkelerin kapsamlı bir boru hattı diplomasisi yürütmesini zorunlu kılmaktadır.

Explanations," *Problems of Post-Communism* 65, no. 6 (02 Kasım 2018): 416, <https://doi.org/10.1080/10758216.2017.1303616>.

⁷ Proedrou, 409-10.

⁸ Andrea Prontera, "Forms of State and European Energy Security: Diplomacy and Pipelines in Southeastern Europe," *European Security* 26, no. 2 (03 Nisan 2017): 274, <https://doi.org/10.1080/09662839.2017.1313233>.

⁹ Shah Alam, "Pipeline Politics in the Caspian Sea Basin," *Strategic Analysis* 26, no. 1 (Ocak 2002): 5, <https://doi.org/10.1080/09700160208450023>.

¹⁰ Dlawer Ala'Aldeen vd., "Europe and Turkey: Between Energy Demand and Supply," EU and Turkish Energy Interests in the Caspian and Middle East Region (Middle East Research Institute, 2018), 1, <https://www.jstor.org/stable/resrep19961.3>.

Rusya-Ukrayna Savaşı'na Bir Bakış

8. yüzyılda, Ukraynalıların mitolojik olarak Kiev Rusya'sı olarak bilinen ve daha sonra Moğol saldırılarıyla günümüzdeki Rusların kontrolüne giren Kiev, Rusya, Ukrayna ve Belarus tarafından "tüm Rus şehirlerin anası" olarak kabul edildiği gibi yine bu üç toplumun ortak tarihi olarak da değerlendirilir.¹¹ Böylece uzun yıllar boyunca aynı coğrafyada yaşayan bu toplumların zaman içinde Kiev'i merkeze alan milli bir bilinç geliştirmeleri ve bunun da çatışmalara yol açması anlaşılır. Özellikle 1648'te "Büyük İsyan" (the Cossack Uprising) ile başlayan süreçte Rusların 1654'te Ukrayna'yı da içine alan genişletilmiş bir Rusya kurma politikası, iki devlet arasında "uzun ve karışık" bir şekilde tarih boyunca devam eden ilişkilerin başlangıç noktasıdır.¹² Bu da zaman içinde bölgede giderek güçlenen Rusya'ya karşı milli bilincin daha da gelişmesine neden oldu. Özellikle 1905 Devrimi'ni bağımsız bir Ukrayna kurma fırsatı olarak gören Ukraynalılar, bir ulusun yeniden doğuşu için Rusya'ya karşı yeniden ayaklansa da başarısız oldular ve 1932-33 boyunca Sovyet Ukrayna'sında büyük bir kıtlığa mahkûm edildiler.¹³

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) yıkılmasıyla 1991'de bağımsızlığını kazanan Ukrayna, diğer bağımsız devletler gibi Rusya'nın ekonomik ve siyasi etkisi altında varlığını devam ettirmek zorunda kaldı. Bu açıdan Soğuk Savaş sonrasında kazanılan bağımsızlığın sürdürülebilir olması için Ukrayna'nın kaderini batıda görmek istemesi anlaşılır. Bu kültürel ayrılmaya ek olarak ekonomide serbest piyasa düzenin benimsenmesi, Avrupa Birliği ve NATO üyesi olma niyeti Ukrayna'nın ekonomik, siyasi ve askeri açıdan da Batı ile daha bütünleşik olması anlamına gelecektir. Bu da Ukrayna'nın tarihsel olarak husumet içinde olduğu Rusya'ya karşı bir güvenlik şemsiyesi anlamına gelmektedir. 1993'te Rusya'nın bağımsızlıklarını kazanan bu devletlere yönelik geliştirdiği "yakın çevre doktrini", aslında NATO'nun ve AB'nin genişleme politikaları ile Doğu Avrupa'daki etki alanını sınırlandırma ve de ekonomik ve güvenlik tehditlerine karşı geliştirdiği bir politikadır.¹⁴ Ayrıca Rusya, bu askeri yönü ağır basan doktrin ile hem ülke içinde ayrılıkçı bölgelerdeki kontrolünü artırmayı hem de yakın çevresindeki alanlarda ekonomik ve ulusal çıkarlarına zarar verecek potansiyel çatışmaları önlemeyi istemiştir.¹⁵ 1993'te Kopenhag Zirvesi'nde alınan karar ile 8'i Doğu Avrupa ülkesi olan 10 yeni üyenin 2004'te AB'ye girmesi ya da kısa sürede Polonya, Macaristan ve Çekya'nın NATO üyesi olmaları, Rusya'nın 4 yıllık bir bocalama döneminden sonra dış politikada yeniden aktif olmasını zorunlu kılmıştır. Ukrayna, ABD'nin aracılık ettiği müzakereler sonunda 1994'te imzalan Budapeşte Memorandumu ile Nükleer Silahsızlanma Antlaşması'na (NPT)

¹¹ Robert P. Hager, "History and Culture in Russia and Ukraine: How to Complicate a Crisis of European Security," ed. Marvin Kalb, Rajan Menon, ve Eugene Rumer, *Democracy and Security* 12, no. 3 (2016): 214.

¹² Serhii Plokhyy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, a member of the Perseus Books Group, 2015), 97,104.

¹³ Plokhyy, 202,239.

¹⁴ John Gordon vd., "Russia's Near Abroad," içinde *Domestic Trends in the United States, China, and Iran: Implications for U.S. Navy Strategic Planning* (RAND Corporation, 2008), 150, <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mg729navy.17>.

¹⁵ Karen Dawisha, "Russian Foreign Policy in the Near Abroad and Beyond," *Current History* 95, no. 603 (1996): 330.

taraf olmayacağı ve elindeki nükleer silahları Rusya'ya iade edeceğini taahhüt etmiştir.¹⁶ Diğer taraftan Ukrayna, bağımsızlığını yeni kazanan bir devlet olarak yaklaşık bir asır boyunca egemenliği altında kaldığı Rusya'ya karşı en büyük caydırıcı gücünü kaybetmiş oldu. Özellikle 2000'de iktidara gelen Putin'in ülke içinde otoriter bir yönetim göstermesi ve dış politikada da askeri araçları daha fazla kullanmayı tercih etmesi, ister istemez bölgedeki çatışma ortamını tetikledi. Bu da haliyle Rusya'nın yayılmacı bir jeopolitika izlemesinde etkili oldu.

Varşova Paketi tarihten silinmesine rağmen NATO'nun "açık kapı politikası" doğrultusunda demokrasinin yayılması, hukukun üstünlüğü, ortak değerler ve çıkarlara dayalı olarak kurulduğu tarihten beri sürekli genişlemesi ve bu genişleme politikasının Ukrayna ile Gürcistan'a da uygulanabileceği söylemleri, Rusya'nın tarihsel jeopolitik kırmızı çizgisinin ya da son dönemlerdeki yakın çevre güvenlik yaklaşımlarının altını oymaktadır.¹⁷ Her ne kadar tarihsel olarak Rusya, ABD'nin en büyük rakibi olmasa da özellikle Karadeniz'in güvenliğinin sağlanması, enerji ve ticaret güvenliği yolunda Çin'in de sınırlandırılabilmesi için jeostratejik bir bölgedir. Rusya'nın Gürcistan'daki Gül Devrimi ile Ukrayna'daki Turuncu Devrim'i ABD ve AB tarafından organize edilen renkli devrimler olarak kabul etmesi, iki farklı ideoloji olan otoriter Rusya ile liberal Batı demokrasisinin bu topraklarda çatışmaya dönmesinde de etkili olmuştur.¹⁸ NATO gölgesinde Ukrayna özelinde artan jeopolitik rekabetin ilk ciddi sonucu, Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi, Ukrayna'nın doğusunda yer alan Donbas bölgesinin bir kısmının Rus yanlısı muhaliflerin kontrolüne geçmesine ve de-facto Rus egemenliğinin oluşmasına neden oldu. Yaklaşık 8 yıl süren müzakerelerin bir sonuç vermemesi ve taraflar arasında artan gerilim donmuş çatışmaları Şubat 2022'de daha geniş kapsamlı bir savaşa dönüştürdüğü görülmektedir.

22 Şubat 2022'de Kremlin Sarayı'nda sözde Donetsk Halk Cumhuriyeti ile Lugansk Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlıklarını tanıdığını ilan eden Rusya Devlet başkanı Vladimir Putin, halka seslendiği bu tarihi toplantıda tarihsel, dinsel, irredantist ve güvenlikçi yaklaşımlarıyla çok yakında Ukrayna'ya açacağı savaşın aslında meşruiyetini açıklamaya çalıştığı anlaşıyordu. 2004'te başlayan Turuncu Devrimi ile Batı ile Rusya arasında giderek kutuplaşan Ukrayna'da Rusya yanlısı olarak bilinen Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç, 2013 sonunda artan protestolar sonrasında Şubat 2014'te Rusya'ya kaçtı ve 22 Şubat 2014'te Ukrayna Parlamentosu'nda tamamen görevden alındı. Bu açıdan bu kararın yıl dönümünde Putin'in Ukrayna'ya savaş açacağını ima etmesi, sembolik bir anlam taşımaktadır.

Bölgenin giderek NATO ile Rusya arasında bir vekâlet savaşına dönüşmesi, tarımdan enerji güvenliğine kadar pek çok sektörü olumsuz etkilediği gibi Covid-19 salgınıyla giderek artan küresel ekonomik krizi ve tedarik zincirindeki aşamaların daha da bozulmasına neden olmaktadır. Özellikle enerji fiyatlarındaki artışlar, enerjiye bağımlı devletlerin var olan ekonomik sıkıntılarını daha da olumsuz etkilemektedir.

¹⁶ Eray Alim, "Ukrayna Örneğinden Hareketle Nükleer Silahsızlanmanın Olası Sonuçlarına Dair Bir İnceleme," *Gazi Akademik Bakış* 13, no. 26 (10 Haziran 2020): 80.

¹⁷ Dušica Lazarević, "NATO Enlargement to Ukraine and Georgia: Old Wine in New Bottles?," *Connections* 9, no. 1 (2009): 32.

¹⁸ David Matsaberidze, "Russia vs. EU/US through Georgia and Ukraine," *Connections* 14, no. 2 (2015): 79.

Savaşın Avrupa Enerji Güvenliğine Etkisi

Küresel enerji tüketiminde yenilenebilir enerji kaynaklarına ciddi şekilde yatırımlar yapılsa da fosil yakıtlar hala enerji sektöründe başat bir role sahiptir. 1971 ile 2019 yılları arasında dünyada fosil yakıtlarının toplam enerjideki payı sadece %5,5 azalırken; doğal gazın toplam enerjideki kullanım oranının ise %16,2'den %24'e çıktığı yani yaklaşık %8 arttığı görülmektedir.¹⁹ Fosil yakıtlar içinde doğal gaza talebin giderek arttığı görülmektedir.

Dünyadaki güçlü endüstriyel kapasite ve ona bağlı ihracattan dolayı doğal gaz tüketimi gelecekte artarak devam edecektir. Günümüzde yaklaşık 4 trilyon m³ olan doğal gaz tüketiminin 2035'te 5 trilyon m³ ulaşacağı öngörülmektedir.²⁰ Özellikle temiz çevre kaygısı ve AB Yeşil Mutabakat düzenlemesi, temiz kaynak olarak bilinen yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını artırmayı hedeflemektedir. Ancak Rusya-Ukrayna savaşı dolayısıyla Rusya ile yaşanan siyasi kriz, Avrupa'nın enerji arzı sorunu yaşamasına da yol açtı. Haliyle bu da AB Yeşil Mutabakatı'nda doğal gaz ve nükleer enerji tüketimi hususunda bir esnekliğe yol açtı. Avrupa Parlamentosu'nda kabul edilen Sınıflandırma Yönetmeliği (*the Taxonomy Regulation*) 1 Ocak 2023'te uygulamaya girecek ve böylece doğal gaz ile nükleer enerji arzına yönelik yatırım teşvikleri devam edecektir.²¹ Bu açıdan Avrupa'da doğal gaz tüketiminin giderek artacağı ve doğal gaz açısından enerji arzı probleminin devam edeceği öngörülmektedir. Özellikle Rusya'ya yönelik ambargoların enerji alanını da içermesi, orta ve uzun vadede Avrupa'nın enerji kaynaklarını ve güzergâhlarını çeşitlendirmesini zorunlu kılmaktadır. Avrupalı devletlerin nihai hedefi bu bağlamda Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmaktır.

Bu bağlamda Ukrayna'nın işgal edilmesine karşılık Almanya'nın 55 milyar m³ doğal gaz kapasitesine sahip Kuzey Akım 2 boru hattı projesinin lisans sözleşmesinin iptal etmesi, Avrupa enerji güvenliği riskini daha da artırmaktadır. ABD'nin Almanya özelinde Avrupa'nın Rusya'ya olan enerji bağımlılığını daha da artıracığı gerekçesiyle uzun yıllardır karşı çıktığı bu projenin rafa kalkması, bu açıdan yeni bir Avrupa enerji güvenliği yaklaşımının da inşa edilmesine yol açmıştır. Özellikle Avrupa'ya Rusya'dan giden doğal gaz akışının yaklaşık %40'ının Ukrayna üzerinden boru hatları ile sağlanması ve 2009'da iki devlet arasında yaşanan siyasi kriz sonrasında bir süreliğine bu akışın durması, Avrupa ve Rusya'nın da Ukrayna dışında arayışlara girmesine neden olmuştu.²² Kuzey Akım 1, Türk Akımı ve 2014 Rus-Ukrayna Savaşı sonrasında ortaya çıkan Kuzey Akım 2 projeleri bu doğrultuda enerji güvenliği için atılmış yeni proje adımlardır.

Fosil kaynakları açısından oldukça zengin olan Norveç, doğal gaz açısından Avrupa ülkelerinin en büyük tedarikçilerinden birisidir. 2021'de Avrupa, Rusya'dan 155 milyar m³

¹⁹ IEA, "World Energy Balances: Overview," IEA, 2021, <https://www.iea.org/reports/world-energy-balances-overview/world>.

²⁰ EPDK, "Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu" (Ankara: EPDK, 2013), 16, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/dogal-gazyillik-sektor-raporu>.

²¹ European Commission, "EU Green Finance Taxonomy" (Brussels: European Commission, 2022), 11, <https://www.euractiv.com/wp-content/uploads/sites/2/2022/01/draft-CDA-31-12-2021.pdf>.

²² Mustafa Özalp, "Ukrayna Krizi Ekseninde Türkiye ve AB Enerji Güvenliği," *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 16, no. 1 (24 Nisan 2015): 105.

doğal gaz (toplam ithalatın %40'ı) ithal ederken, Norveç'ten 113 milyar m³ ithal etmiştir ve Norveç, Rusya'nın Polonya'da durdurduğu yıllık 10 milyar m³ doğal gaz akışını Kuzey Denizi yoluyla ikame etmiştir.²³ Tablo 1 ve 2'de görüldüğu üzere, Norveç ürettiği doğal gazın tamamını Avrupa'ya ihraç etmektedir. Bu nedenle Norveç'ten Avrupa'ya yönelik ek doğal gaz ihracatının artması hem yeni doğal gaz keşiflerine hem de yeni boru hattı inşaatlarına bağlıdır. Özellikle yenilenebilir enerji kaynakları ve yatırımları sayesinde mevcut kaynaklarının çoğunu ihraç etmeyi başaran Norveç, gelecekte Avrupa kıtasının en büyük tedarikçisi olmaya devam edecektir. Cezayir'in ise doğal gaz ihracatının çoğunun Avrupa'ya olduğu düşünöldüğünde, Avrupa enerji güvenliği daha da içinden çıkılmaz bir hal alıyor. Kısa dönemde İtalya'ya yapılan doğal gaz ithalatının tam kapasiteye ulaşması durumunda ilave 12 milyar m³ doğal gaz akışı da gerçekleşebilir.

Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak isteyen Avrupa'nın "Trans-Sahra Doğal Gaz Boru Hattı" (Trans-Saharan gas pipeline) projesine yatırım yapmak istemesi bile Avrupa'nın içinde bulunduğu enerji arzı krizini göstermektedir. 17 Mayıs 2022'de Batı Afrika Devletlerinin Ekonomik Toplulukları (ECOWAS) Zirvesi'nde Nijer, Cezayir ve Nijerya arasında imzalanan boru hattı anlaşması doğrultusunda, 13 milyar dolara mal olacak 4138 km uzunluğundaki boru hattından yıllık 30 milyar m³ doğal gaz Cezayir ve Doğu Akdeniz üzerinden Avrupa pazarına ulaştırılacaktır.²⁴ Ancak projenin düşünöldüğu coğrafya üzerindeki terör unsurları ve çatışma ortamının verdiği istikrarsızlıklar da göz önüne alındığında, enerji yatırımının hayata geçmesi zaman alabilir. Bu açıdan oldukça istikrarlı olan, çok daha kısa ve düşük maliyetlere mal olacak yeni bir Trans-Hazar boru hattı da hayata geçebilir. Özellikle Hazar Denizi'nin uzunluğunun ve derinliğinin ortalama 300 metre olduğu düşünöldüğünde, boru hattı inşası daha ekonomik ve mümkün durmaktadır. Ancak Rusya'nın Hazar Denizi'ne kıyıdaş ölkelerden birisi olması uzun yıllar alacak ve oldukça maliyetli olacak bu projenin hayata geçmesindeki en büyük risklerden birisidir. Avrupa, artan doğal gaz talebi doğrultusunda daha önce hayata geçmeyen Nabucco projesinin ne kadar önemli olduğunu fark etti ve Azerbaycan'dan başlayan Güney Gaz Koridoru (GGK) ile bunun ilk adımını gerçekleştirdi. Bu açıdan son yaşanan savaş dolayısıyla karşılıklı uygulanan ambargolar dolayısıyla arzdaki sorun da artmış ve alternatif projeler öncelik kazanmıştır.

Avrupa zaten küresel LNG ticaretinde satıcı kısımda değildir ya da diğer bir ifadeyle net bir ithalatçıdır. Tablo 1'de görüldüğu üzere, 2022'de dünyada gerçekleşen LNG ihracatının sadece 5,6 milyar metreküpü Avrupa tarafından yapılmıştır. 2020'de dünyadaki toplam LNG ihracatı yaklaşık 487,9 milyar metreküptür ve bunun da yaklaşık yarısı Katar ve Avustralya tarafından ihraç edilmektedir.

²³ Yaren Öztürk, "Norveç'in Avrupa'ya Gaz Arzını Artırma Planı," (SYNERGY/ Bilkent Enerji Politikaları Araştırma Merkezi Bülteni, 2022), 9.

²⁴ Pipeline & Gas Journal, "Regional Pact Puts Trans-Saharan Gas Pipeline Back on Track," 2022, <https://pgjonline.com/news/2022/february/regional-pact-puts-trans-saharan-gas-pipeline-back-on-track>.

Tablo 1: Doğal Gaz: 2020'de LNG Ticaret Hareketleri²⁵

Billion cubic metres	From																	Total Imports						
	US	Peru	Tritidat & Volage	Other Americas*	Norway	Other Europe*	Russia/Far East	Other Asia	Qatar	United Arab Emirates	Yemen	Algeria	Aruba	Egypt	Nigeria	Other Africa	Australia		Brunsi	Indonesia	Malaysia	Papua New Guinea	Other Asia Pacific	
Canada	-	0.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.8
Mexico	0.9	0.1	0.6	-	-	0.1	-	-	-	-	-	-	-	-	0.2	0.1	-	-	-	-	-	-	-	2.5
US	-	-	1.0	†	0.1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.2	-	-	-	-	0.3	-	-	-	1.3
North America	0.9	0.1	2.5	†	0.1	0.1	-	-	-	-	-	-	-	-	0.4	0.1	0.1	-	0.3	-	-	-	-	4.6
Argentina	-	-	0.3	-	-	-	0.1	-	-	0.9	-	-	-	-	†	-	-	-	-	-	-	-	-	1.8
Brazil	-	-	0.4	0.1	-	-	-	-	-	-	-	-	0.1	-	†	-	-	-	-	-	-	-	-	3.3
Chile	-	-	0.7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	†	-	-	-	-	-	-	-	-	3.7
Other S. & Cent. America	-	-	2.8	0.3	0.1	†	-	-	-	-	-	0.1	-	-	-	†	-	-	-	-	-	-	-	5.1
S. & Cent. America	1.1	-	4.2	0.4	0.1	†	0.1	-	0.9	-	-	0.1	0.1	-	†	0.7	0.1	-	-	-	-	-	-	13.9
Belgium	-	-	-	-	-	-	0.9	-	-	2.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5.1
France	-	0.1	0.5	-	-	0.8	-	-	-	1.9	-	-	-	-	4.3	0.2	-	-	-	-	-	-	-	19.6
Italy	-	-	0.1	-	-	-	†	-	-	6.8	-	-	-	-	2.8	-	-	-	-	-	-	-	-	12.1
Spain	-	0.2	2.2	0.2	-	0.5	0.1	3.4	-	3.1	-	-	-	-	0.5	0.4	0.1	4.0	1.0	-	-	-	-	20.9
Turkey	-	-	0.6	-	-	0.1	-	0.2	-	3.1	-	-	-	5.7	0.1	0.1	1.8	0.3	-	-	-	-	-	14.8
United Kingdom	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9.0	-	-	-	-	†	-	0.2	0.3	-	-	-	-	-	18.6
Other EU	-	0.7	0.1	0.9	-	2.3	0.2	4.7	-	3.5	-	-	-	0.7	0.4	0.1	4.0	0.2	-	-	-	-	-	23.7
Rest of Europe	-	-	-	-	-	-	-	0.1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.1
Europe	25.6	0.4	5.2	0.2	4.1	0.3	17.2	-	30.2	-	-	13.9	1.1	0.4	14.6	1.6	-	-	-	-	-	-	-	114.8
Egypt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuwait	-	-	-	-	-	0.2	-	-	0.2	3.1	-	-	-	0.1	0.4	0.1	1.0	0.2	-	-	-	-	-	5.7
United Arab Emirates	-	-	0.2	-	-	-	0.3	0.3	-	-	-	-	-	-	0.2	-	0.3	-	-	-	-	-	-	1.6
Other Middle East & Africa	-	-	0.6	-	-	-	0.3	0.1	-	-	-	-	-	-	-	0.2	-	-	-	-	-	-	-	1.9
Middle East & Africa	1.3	-	0.9	-	-	0.2	0.6	0.5	3.2	-	-	0.1	0.5	0.1	1.5	0.2	-	-	-	-	-	-	-	9.2
China	-	4.4	1.5	0.3	†	-	0.6	6.9	1.4	11.2	0.4	-	0.2	0.5	0.2	3.3	0.7	40.6	1.0	7.4	8.3	4.1	1.1	94.0
India	-	3.3	-	0.7	-	-	0.2	0.7	1.8	14.1	4.8	-	0.3	3.1	0.2	4.0	1.3	1.4	0.1	-	-	-	-	35.8
Japan	-	6.4	0.9	-	-	-	-	8.4	3.3	11.9	1.4	-	-	-	0.1	1.9	-	39.7	5.4	3.0	14.8	4.7	0.2	102.0
Malaysia	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.1	-	2.6	1.0	-	-	-	-	3.6
Pakistan	-	-	-	-	-	0.2	0.2	7.1	0.5	-	-	-	0.4	0.1	0.4	0.6	-	-	-	0.1	0.1	-	-	10.6
Singapore	-	0.8	0.1	-	-	-	0.1	0.2	0.5	-	-	-	-	0.3	0.1	-	0.1	3.2	0.1	0.4	-	-	-	5.7
South Korea	-	8.0	2.2	0.1	-	-	2.8	5.4	13.0	0.3	-	-	-	0.5	0.1	0.5	0.3	10.9	0.4	3.7	6.7	0.4	0.1	55.3
Taiwan	-	1.8	-	0.2	-	-	3.3	0.1	6.9	0.3	-	-	-	0.2	0.5	-	-	6.7	0.3	1.6	1.0	2.2	-	24.7
Thailand	-	0.7	-	0.2	-	-	-	0.2	3.0	-	-	-	-	-	0.1	0.3	0.1	1.1	0.2	0.3	1.3	0.1	-	7.5
Other Asia Pacific	-	0.4	-	-	-	-	0.1	-	4.1	-	-	-	0.1	-	-	0.8	0.1	-	-	-	0.6	-	0.1	6.1
Asia Pacific	26.4	4.6	1.5	†	-	0.7	22.5	12.7	71.8	7.6	-	0.9	4.4	1.3	11.9	2.5	106.0	8.4	16.4	32.8	11.5	1.4	345.4	
Total exports	61.4	5.0	14.3	0.5	4.3	1.3	40.4	13.2	106.1	7.6	-	15.0	6.1	1.8	28.4	5.1	106.2	8.4	16.8	32.8	11.5	1.4	487.9	

Özellikle bu iki devletin uzun dönemli kontratlarının çoğunun Asya-Pasifik ülkelerine yönelik olması Avrupa'nın kısa sürede Rus gazını ikame etmesini imkânsız kılmaktadır. Rusya-Ukrayna arasındaki savaş bağlamında konuşan Katar Enerji Bakanı Saad al-Kaabi, Rusya'nın yaklaşık %40 oranında Avrupa'nın enerji arzını tedarik ettiği düşünüldüğünde ne Katar ne de herhangi bir başka ülkenin LNG ile Rus doğal gazının yerini hızlı bir şekilde almasının “neredeyse imkânsız” olduğunu açıkça belirtmiştir.²⁶

2021 itibariyle Çin, günlük 10,5 milyar metreküpe ulaşan günlük ithalatı ile 2021'de Japonya'yı geçerek diğer tüm ülkelerden daha fazla LNG ithal etmeye başladı.²⁷ Çin'in boru hatlarıyla ithal ettiği doğal gazın da neredeyse iki katına ulaşmıştır. Asya Pasifik ülkelerinin LNG'ye olan taleplerinin artması, Avrupa'nın da mevcut ticaretten daha fazla pay almasını güçlendirmektedir. Asyalı devletlerin uzun yıllardır LNG ticaretinde pay sahibi olan ülkelerle uzun dönemli anlaşmalar gerçekleştirmesi, Avrupalı devletlere nazaran elini güçlendirmektedir. Ayrıca küresel LNG ticareti incelendiğinde, Avustralya'nın toplam 106,2 milyar m³ LNG ihracatının 97,9 milyar metreküpü zaten Çin, Japonya, Güney Kore ve Tayvan'a yapıldığı görülmektedir.²⁸

²⁵ BP, “BP Statistical Review of World Energy 2021,” 2022, 44, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>.

²⁶ Maha El Dahan, Andrew Mills, ve Marwa Rashad, “Qatar Says ‘Almost Impossible’ to Quickly Replace Russian Supplies to Europe,” *Reuters*, 22 Şubat 2022, blm. Middle East, <https://www.reuters.com/world/middle-east/qatar-can-divert-up-15-its-gas-exports-2022-02-22/>.

²⁷ EIA, “As of 2021, China Imports More Liquefied Natural Gas than Any Other Country,” 2022, <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=52258>.

²⁸ BP, “BP Statistical Review of World Energy 2021,” 44.

BP Statistical Review of World Energy 2021 raporundaki küresel LNG Ticareti verilerine göre²⁹; Avrupa LNG ile ithal ettiği doğal gazın da zaten 30,2 milyar m³ Katar'dan, 26,6 milyar m³ ABD'den ve 17,2 milyar m³ Rusya'dan ihraç etmektedir. Bu açıdan Avustralya hariç pazardaki oyuncuların oldukça fazla ihracat yapmaktadır. Afrika'da Cezayir LNG ticaretinin neredeyse tamamını ve Nijerya'daki toplam LNG ticaretinin yarısını ihraç etmektedir. ABD'nin yaptığı 61,4 milyar m³ toplam LNG ihracatının da yine %45'i Avrupa'yadır. Tüm bu ticaret akışı göz önüne alındığında, Avrupa'nın kısa sürede LNG yoluyla ithalatını artırma şansı da bulunmamaktadır. Toplam LNG ithalatının %15'ini de Rusya'dan temin etmektedir. Bu açıdan ilk etapta Rusya'dan ithal ettiği LNG'yi tedarik etmesi bile büyük başarı olacaktır. Buna ilaveten LNG ithalatının artırılması için özel LNG tesisleri kurulması gerekmektedir. Bu tesislerin Avrupa'da yaygın hale getirilmesi için yeterli bütçe aktarılsa bile inşa süreçleri de yıllar gerektirecektir. Bu bilgiler ışığında, Avrupalı devletlerin Rus doğal gazını LNG şeklinde gemilerle ikame etmesi kısa ve orta vadede pek mümkün görünmemektedir.

Avrupa'nın boru hatları ile yaptığı toplam 447,1 milyar m³ ithalata bakıldığında ise, bunun 167,7'sinin Rusya'dan, 106,9'unun Norveç'ten sağladığı görülürken Afrika'dan 25,2 milyar m³ ve Azerbaycan'dan da 13,4 milyar m³ ithal ettiği görülmektedir. Azerbaycan'dan ithal edilen gazın çoğunun da Türkiye'ye tarafından ithal edildiği de görülmektedir. Diğer kısmı ise yeniden ihracat şeklinde Avrupalı devletlerin birbirine yaptığı ticarettir.

Tablo 2: Doğal Gaz: 2020'de Boru Hatları ile Ticaret Hareketleri³⁰

To	From																				Total exports				
	Canada	Mexico	US	Bolivia	Other S. & Cent. America	Netherlands	Norway	Other Europe	Azerbaijan	Kazakhstan	Russian Federation	Turkmenistan	Uzbekistan	Iran	Qatar	Other Middle East	Algeria	Libya	Other Africa	Indonesia		Myanmar	Other Asia Pacific		
Canada	218																							218	
Mexico		54.3																							54.3
US	68.2	7	76.1																						68.2
North America	68.2	7	76.1																						144.3
Argentina					5.2																				5.2
Brazil					6.2																				6.2
Other S. & Cent. America					1.1																				1.1
S. & Cent. America				11.4	1.1																				12.5
Belgium						8.4	7.5	1.7																	17.6
France						3.8	17.6	1.7				2.6													25.8
Germany						13.0	31.2	1.6				55.3													102.0
Italy						1.6	5.4	8.4	7			19.7					11.5	4.2							50.8
Netherlands							20.0	7.2				11.2													38.4
Spain							1.2	2.1																	12.3
Turkey									11.1			15.6					9.1								31.8
Ukraine								14.7																	14.7
United Kingdom						1.0	23.7	0.3				4.7													29.7
Other EU						0.3	0.3	56.7	7			55.2					0.4								112.6
Rest of Europe								6.3	2.2			2.5													11.3
Europe						28.1	106.9	100.7	13.4			167.7		5.1			21.0	4.2							447.1
Belarus											17.6														17.6
Kazakhstan											3.2	0.1	0.7												4.1
Russian Federation										7.1	3.8	0.1													11.0
Other CIS										0.1	5.3	0.5	0.5	0.5											6.8
CIS										7.2	26.1	4.3	1.3	0.5											39.5
United Arab Emirates																20.2									20.2
Other Middle East									0.2						10.3	1.6	2.1								15.1
Middle East									0.2						10.3	21.8	2.1								35.3
South Africa																	2.1								3.7
Other Africa																	5.2								5.2
Africa																	2.1	5.2							11.9
Australia											6.8	3.9	27.2	3.3									4.4		4.4
China																							3.9		45.1
Malaysia																					0.4				0.4
Singapore																						7.0			8.4
Thailand																									6.9
Asia Pacific											6.8	3.9	27.2	3.3									7.3	10.8	5.9
Total exports	68.2	7	76.1	11.4	1.1	28.1	106.9	100.7	13.6	14.0	197.7	31.6	4.6	16.0	21.8	4.1	26.1	4.2	5.6	7.3	10.8	5.9			755.8

Rusya'ya yönelik %40'a varan doğal gaz ithalat bağımlılığı, Avrupa'yı enerji arzı güvenliği riski ile karşı karşıya getirmektedir ve yeni tedarikçi ülkeler arayışına yöneltmektedir. İşte tüm bu somut gerçeklerin farkında olan Avrupalı ülkeler ciddi bir ikilem içindedirler. Tarihsel

²⁹ BP, 44.

³⁰ BP, 45.

olarak husumet içinde oldukları Rusya'nın Ukrayna'ya karşı uluslararası hukuk tarafından kabul edilmeyen işgal eylemini karşılıksız bırakmak istemedikleri için Rus doğal gazının alternatifi olabilecek arayışlar içine girmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Avrupa'nın yeşil enerji dönüşümünde en kararlı ülkelerden biri olarak gösterilen Belçika'nın kömürden elektrik üreten santrallerini bir 10 yıl daha kullanımda tutacağını ve nükleer santral kapasitesini artıracığı açıklaması dikkat çekicidir. Rus doğal gazına olan bağımlılığı için atılan bu adım, Avrupa'daki iklim değişikliği, küresel ısınma ve yeşil dönüşüm ile ilgili politikalarda bir esneklik anlamına gelmektedir. Avrupa Komisyonu'nun 10 yıl boyunca %5 daha fazla kömür kullanılmasına onay vermesi ve "Yeşil Mutabakat" bağlamında doğal gaz ve nükleer yatırımlara esneklik tanıyan kararı onaylaması, Belçika'nın nükleer tesislerinden daha fazla elektrik üreteceğini ilan etmesine neden oldu.³¹

Bu doğrultuda yeni bir eylem planı oluşturduklarını belirten Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, AB'nin 2021 ile 2027 arasında 135 milyar ABD doları boru hatlarını kapsayacak altyapı yatırımları olmak üzere toplamda 300 milyar Euro yatırım yaparak Rus fosil yakıtlarına olan bağımlılıklarından kurtulmayı hedeflediklerini belirtti.³² Özellikle planlanan enerji yatırımlarının yaklaşık %60'ının yenilenebilir enerji kaynaklarına ve enerji verimliliğine tahsis edileceğinin belirtilmesi, Avrupa Yeşil Mutabakatı yönünde atılmış radikal bir karardır. "The Global Gateway Strategy" adını verdikleri bu yeni enerji politikası yaklaşımı, demokratik değerlerin korunması açısından daha güçlü ve kendi kendine yetebilen bir Avrupa anlayışı üzerinde şekillendiği de görülmektedir. Özellikle insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve uluslararası normlar bağlamında enerji güvenliğine değinilmesi, Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesi bağlamında daha iradeli bir Avrupa dayanışması beklentisinden kaynaklanmaktadır.

Ancak yenilenebilir ya da nükleer santraller gibi yatırımlar oldukça büyük bütçeler ve zorlu süreçler gerektirmektedir. Nükleer enerji santrallerin yapımın ve hayata geçmesinin yaklaşık 10 yılı bulması ve yenilenebilir enerji kaynaklarındaki ÇED raporlarının uzun ve katı süreçler içermesi, Rus doğal gazını kısa sürede ikame etmek için yeterli olmayacaktır. Bu açıdan yeni boru hatları ile Avrupa'ya doğal gaz taşınması "The Global Gateway Strategy" içinde somut planlamalar şeklinde yerini almıştır. Raporda boru hatlarına yapılacak yatırımın miktarının belirtilmesi, Avrupa'ya doğal gaz transfer etmek isteyen Afrika ile Hazar Havzası'ndaki ülkeleri öne çıkarmaktadır. Bu açıdan Afrika'ya göre çok daha istikrarlı olan bu ülkelerin, ciddi projeler ile AB yatırımlarını çekmesi gerekmektedir.

Hazar Havzası ile Türkiye'nin Avrupa Enerji Güvenliğindeki Rolü

Denize çıkışı olmayan Azerbaycan ve Türkmenistan'ın doğal gazını gemilerle LNG olarak ihraç etme alternatifine sahip değildir. Dolayısıyla boru hatlarına bağımlı olan bu iki ülkenin doğal gaz ihracatında en ideal ve güvenilir ülke olarak Türkiye öne çıkmaktadır. Türkiye, enerji

³¹ Andy Bounds ve Eleni Varvitsioti, "EU Accepts It Will Burn More Coal in Move Away from Russian Gas," *Financial Times*, 18 Mayıs 2022, <https://www.ft.com/content/5d95b294-280f-4b38-9d23-70035e077392>.

³² European Commission, "Global Gateway: Up to €300 Billion," Text, European Commission - European Commission, 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_6433.

arzu açısından hem büyük bir pazar hem de benzer sorunu yaşayan Avrupa yönünde transit bir ülkedir. Bu perspektifle hayata geçen Bakü-Tiflis-Ceylan Ham Petrol Boru Hattı (BTC) ile Bakü-Tiflis-Erzurum Boru Hattı (BTE) projeleri, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra bölgede serbest piyasaya doğrudan doğal gaz ve petrol satan ilk ülke olmasını sağlamıştır.³³ Buna ilaveten Azerbaycan'dan İtalya'ya kadar uzanan ve Aralık 2021'de Avrupa'ya ilk gaz akışının sağlandığı Güney Gaz Koridoru (GGK) da diğer bir stratejik boru hattıdır. Özellikle Avrupa'nın Rus doğal gazına olan bağımlılığının azaltılması ve kaynak çeşitliliği yaratılması hususunda hayati bir projedir.

Avrupa'nın bölgedeki zengin yer altı kaynaklarından faydalanması için yeni doğal gaz arama ve çıkarma yatırımlarında daha fazla kaynak aktarması da gerekmektedir. Çünkü SSCB döneminde bölgedeki ülkelerin Avrupa pazarlarına ulaşan boru hatları Rusya üzerinden geçecek şekilde inşa edilmişti.³⁴ Bu doğrultuda bölgedeki ülkelerin Rusya'dan bağımsız enerji politikalarını geliştirebilmeleri Doğu-Batı yönünde yapılacak yeni boru hatları ile mümkün olabilmektedir.

Tablo 3: 2020 İtibariyle Seçili Ülkelerde Doğal Gaz Durumları³⁵

Ülke	İspat edilen Doğal Gaz Rezervi (Trilyon m ³)	Üretim (Milyar m ³)	Tüketim	İhracat
Azerbaycan	88,4	25,8	11,9	13,6 (boru hattı)
Rusya	1320,5	638,5	411,4	40,4 (LNG) 197,7 (boru hattı)
Türkmenistan	480,3	59,0	31,3	31,6 (boru hattı)
Kazakistan	79,7	31,7	16,6	14,0 (boru hattı)
Ukrayna	38,5	19,0	29,3	
Türkiye			46,4 ³⁶	
Avrupa	11,9	218,6	541,1	207,6 (boru hattı) 5,6 (LNG)

³³ Nuray Erdoğan, "TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi," *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10, no. 3 (08 Temmuz 2017): 19, <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.319259>.

³⁴ Tatyana Pototskaya, "Gas Pipeline Wars' in the Post-Soviet Space: Geographical Aspect," ed. S. Ziyadin vd., *E3S Web of Conferences* 159 (2020): 8, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015902008>.

³⁵ BP, "BP Statistical Review of World Energy 2021."

³⁶ Türkiye, 2020'de 2021'de %23 artışla 58,8 milyar m³ doğal gaz tüketmiştir. GAZBİR, "2021 Doğal Gaz Dağıtım Sektörü Raporu" (GAZBİR, 2022), 19, https://www.gazbir.org.tr/uploads/page/2021_Yili_Dogal_Gaz_Sektore_Raporu.pdf.

ABD Enerji Bilgi Yönetim İdaresi (EIA), Hazar Havzasında kanıtlanmış rezervlerde 48 milyar varil petrol ve 292 trilyon m³ doğal gaz olduğunu ileri sürmektedir ve ayrıca petrolün yaklaşık %75'i ve doğal gaz rezervlerinin %67'si kıyıda 100 mil uzaklıkta bulunduğunun atını çizmektedir.³⁷ Ayrıca raporda, Azerbaycan doğal gaz rezervlerinin %90'ı, Türkmenistan doğal gaz rezervlerinin ise neredeyse yarısı *offshore* olarak da tanımlanan deniz alanlarında olduğu belirtilmektedir. Özellikle Hazar Denizi olarak adlandırılan bölgenin nihayet kıyıdaş ülkeler tarafından uzlaşıyla 2018'de "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme"yi imzalaması bölgedeki enerji kaynaklarının çıkartılması ve transferi konusunda yeni diplomatik görüşmelerin önünü açmıştır. Sözleşme doğrultusunda, 15 deniz mili olarak karasuları belirlenirken, ortak kullanım alanı ise 25 deniz mili sonrası olmuştur.³⁸ Özellikle 21 Ocak 2021'de Azerbaycan ile Türkmenistan arasında Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının çıkarılması ve işletilmesi hususunda imzalan "Dostluk Antlaşması" sayesinde Trans-Hazar boru hatlarının önü açılmıştır.³⁹ Bu sayede Türkmenistan, Avrupa enerji güvenliğinde yeni bir aktör olarak ortaya çıkabilir. Eylül 2021'de bir milyon ton/yıl petrolün Hazar Denizi üzerinden BTC'ye dâhil edilerek ithal edilmesini karara bağlayan anlaşma imzalandı.⁴⁰ Yine Türkmen gazının da GGK ile ya da yeni bir alternatif boru hattı şeklinde (Trans-Hazar Boru Hattı) Türkiye ve Avrupa'ya taşınması yönünde devam eden görüşmelerinin 2023'te sonuçlandırılması öngörülmektedir.

AB Genişlemeden Sorumlu Komiseri Oliver Varheli, 4 Şubat 2022'de Bakü'ye yaptığı ziyarette, GGK'nın Avrupa enerji güvenliğinde hayati bir öneme sahip olduğunu ve 2021'de 8 milyar m³/yıllık akış gerçekleşen bu hattaki kapasitenin önümüzdeki yıllarda artırılmasını umduğunu belirterek bu bağlamda Azerbaycan'da bekleyen acil projeler için 2 milyar avroluk yatırım paketinin tahsis edileceğini belirtti.⁴¹ Mayıs 2022'deki Davos Dünya Ekonomi Forumu'nda konuşan Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayıl Jabbarov ise, Avrupalı devletlerin yeterli yatırımları sağlaması durumunda GGK ile Avrupa'ya taşınan doğal gazın iki katına çıkabilecek kapasitesi olduğunu belirtti.⁴² GGK'ya yapılan yatırımlar sayesinde Avrupa'nın hali

³⁷ EIA, "Overview of Oil and Natural Gas in the Caspian Sea Region" (U.S. Energy Information Administration, 2013), 8, https://www.eia.gov/international/content/analysis/regions_of_interest/Caspian_Sea/caspian_sea.pdf.

³⁸ Ali Samir Merdan ve Firdes Şeyda Kahraman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü," *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 11, no. 21 (30 Haziran 2020): 456, <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2020.020>.

³⁹ Kamer Kasım, "The Impact of Azerbaijan-Turkmenistan Energy Cooperation on the Caspian Energy Security," *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 21, no. 3 (30 Kasım 2021): 956, <https://doi.org/10.11616/asbi.971680>.

⁴⁰ T.C. Ticaret Bakanlığı, "Türkmen Petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Üzerinden Taşınması Konusunda Anlaşma İmzalandı," 2021, <https://dtybs.ticaret.gov.tr/blog/post/7683/>.

⁴¹ European Commission, "Remarks by Commissioner Várhelyi During Joint Press Conference with Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan Jeyhun Bayramov," Text, European Commission, 04 Şubat 2022, https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/varhelyi/announcements/remarks-commissioner-varhelyi-during-joint-press-conference-minister-foreign-affairs-azerbaijan_en.

⁴² Eurasianet, "Azerbaijan Says European 'Underinvestment' in Fossil Fuels Hindering Efforts to Replace Russian Gas," 2022, <https://eurasianet.org/azerbaijan-says-european-underinvestment-in-fossil-fuels-hindering-efforts-to-replace-russian-gas>.

hazırda 2021’de tükettiği doğal gazın yaklaşık %2,2’sini (bkz. Tablo 2) Azerbaycan’dan tedarik ettiği görölmektedir.

Enerji yatırımlarında bölgedeki etkin oyuncuların birisi olan Çin’in Türkménistan’ın dâhil olduğu Orta Asya ve Rusya’da enerji tedarikine daha fazla önem verdiği görölmektedir. 2005-2021 yılları arasında Çin’in enerji sektöründe gerçekleştirdiği doğrudan yatırımlarına bakıldığında, Türkménistan’a 13,87, Kazakistan’a 23,49, Rusya’ya 32,17, İran’a 10,74 milyar Amerikan doları yatırım yapılırken Azerbaycan’a ise sadece ulaşım sektöründe 270 milyon dolar yatırım yapılmıştır.⁴³ Bu açıdan Azerbaycan’ın da enerji politikaları bağlamında yönünü Doğu pazarına çevirecek bir neden görölmemektedir. Bu noktada AB ve Türkiye’nin daha fazla yatırım ile Azerbaycan’ın Batı’ya dönük enerji politikalarını sürdürülebilir kılmalıdır.

Avrupa’nın orta ve uzun vadede daha güvenilir olan boru hatları ile kaynak çeşitliliği tesis etmesi için şimdiden yeni boru hatları projelerini başlatması ya da var olan projelerdeki doğal gazın kapasitesini artırması gerekmektedir. Özellikle doğal gaz açısından zengin olan Kafkasya bölgesindeki Azerbaycan, Türkménistan hatta Kazakistan doğal gazının yeni boru hatları ile Türkiye üzerinden Avrupa’ya taşınması Avrupa enerji güvenliği açısından hayatidir. Ancak Kazakistan’ın doğal gaz arz fazlasının hemen hemen hepsinin SSCB döneminden kalan boru hatları ile Rusya’ya ihraç ediyor olması Avrupa enerji güvenliği açısından olumsuz bir durumdur. Diğer yandan Türkménistan’ın Rusya’dan bağımsız hareket etme politikasını hayata geçirmiş olması, Türkmén gazının Avrupa’ya taşınması yönünde daha rasyonel planlar yapılmasını mümkün kılmaktadır. Özellikle Türkménistan’ın bağımsızlığını kazandıktan sonra ilan ettiği tarafsızlık politikasının 1995’te BM’de onaylanması, Türkménistan’ın enerji sektöründe bile Rusya’dan bağımsız şekilde ulusal çıkarlarına uygun politikalar geliştirmesini zaman içinde mümkün kılmıştır.⁴⁴ Ancak benzer bir durumun Kazakistan özelinde řu an için pek geçerli olmadığı söylenebilir. Bu açıdan henüz rasyonel olmayan durumlar üzerine planlanan projelerin akibetinin Nabucco gibi olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

GGK sayesinde Azerbaycan’ın AB nezdinde öneminin daha da arttığı görölmektedir. Özellikle şubat 2022’de başlayan Rusya-Ukrayna savaşı, AB’nin “Ekonomik ve Yatırım Planı”nda Azerbaycan’ı enerji güvenliğinde etkili aktörlerden birisi olarak kabul edilmesini sağlamıştır. GGK’nın tam kapasiteye ulaşması ve bunun sürdürülebilir kılması, benzer projelerin de kısa sürede hayata geçmesine imkân verecektir.

⁴³ AEI, “China Global Investment Tracker,” *American Enterprise Institute - AEI* (blog), 2022, <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>.

⁴⁴ Kamer Kasım, “Türkménistan Dış Politikası,” içinde *Türkménistan*, ed. Kamer Kasım (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016), 98.

Harita 1: Güney Gaz Koridoru⁴⁵

Güney Gaz Koridoru, aslında üç farklı boru hattının birleşmesinden meydana gelmektedir. Hazar Denizi'ndeki Şah Deniz-2 Sahası'ndan Gürcistan-Türkiye sınırındaki Ardahan'a kadar olan kısım Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) olarak bilinir. Koridorun Türkiye'deki Ardahan ile Edirne İpsala arasındaki kısmı ise Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) olarak adlandırılmaktadır. TANAP, tarihsel olarak Hazar Havzası'ndaki doğal gazın Avrupa'ya Rusya'yı bypass ederek geçişini sağlamaktadır. Koridorun son kısmı ise, Yunanistan ve Arnavutluk'tan geçerek Adriyatik Denizi üzerinden İtalya'ya ulaşan Trans Adriyatik Boru Hattı'dır (TAP). Böylece Kafkasya ve Türkiye üzerinden Avrupa kıtasına ulaşan 3200 km uzunluğundaki ve yaklaşık 40 milyar Amerikan dolarına mal olan GGK'nın aslında ilk aşaması hayata geçmiştir çünkü Şah Denizi-1 (SD1) projesindeki 11 milyar m³ doğal gaz üretecek yatırımlar ile Şah Denizi-2 (SD2) üretim kapasitesinin de artırılmasıyla ek 16 milyar m³ doğal gaz transferi de mümkün olacaktır.⁴⁶ Ek kompresör ile 15 milyar metreküpe ulaşan doğal gaz transferine ilaveten sağlanan 16 milyar m³ doğal gaz akışıyla toplamda TANAP ile 31 milyar m³ doğal gaz transfer edilecektir. 2026 itibarıyla tam kapasiteye ulaşması öngörülen TANAP'ta Azerbaycan milli petrol şirketi SOCAR'ın %58, Türkiye'den BOTAŞ'ın %30 ve İngiliz BP'nin %12 payı vardır.⁴⁷

TAP ile İtalya'ya ulaşan Azerbaycan gazı buradan mevcut boru hatları, aktarma istasyonları gibi Avrupa içindeki Hub aracılığıyla Avrupa'nın kuzeyine de ulaştırılabilir. Bu açıdan GGK'ya paralel ve yine yaklaşık 30 milyar metreküplük bir doğal gaz kapasitesine sahip yeni bir boru hattı projesi Avrupa enerji güvenliğinde ciddi bir kaynak çeşitliliği sağlayacaktır. Avrupa'da yaşanan doğal gaz arzı sorunu göz önüne alındığında GGK'da tam kapasiteye ulaşmak ilk belirlenen hedeftir. Ayrıca Azerbaycan'ının tek başına TANAP'a 2026'ya kadar tam kapasiteyle 31 milyar m³ doğal gaz ihracatı gerçekleştirebileceği göz önüne alındığında, öngörülen bu hatta Türkmen gazını eklemek çok da mantıklı değildir.⁴⁸ Bu açıdan yeni bir hattın inşa edilmesi daha rasyonel görünmektedir. Böylece Avrupalı devletler hem kaynak çeşitliliğini hem de alternatif güzergâhlar ile enerji arzı güvenliğinde hayati bir adım atmış olacaklardır.

⁴⁵ Southern Gas Corridor, "What Is Southern Gas Corridor?" 2022, <https://www.sgc.az/en>.

⁴⁶ Southern Gas Corridor.

⁴⁷ Erdoğan, "TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi," 16.

⁴⁸ Oğuzhan Akyener, "Doability of Trans-Caspian Pipeline and Deliverability of Turkmen Gas to Turkey & EU," *Energy Policy Turkey*, no. 1 (30 Ocak 2016): 71.

Diğer taraftan Kazakistan doğal gazının yeni bir hat kurularak taşınacak olması durumunda Rusya ve Türkiye arasındaki enerji rekabetini gün yüzüne çıkarabilir. Hazar Havzası'ndan taşınacak gazın Avrupa enerji güvenliğinde ciddi bir miktara ulaşması durumunda, Rusya'nın bölgedeki çatışma ve istikrarsızlık ortamını tetikleyebileceği de unutulmamalıdır. Bu bağlamda Türkiye'nin Rusya'nın da ulusal çıkarlarını ve kaygılarını göz önünde bulundurarak tüm dengeleri gözetten bir enerji politikası geliştirmesi gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle Türkiye, enerji transferinde Türkiye-Rusya-Azerbaycan arasındaki diyalogun korunmasını devam ettirmelidir. Bölgede tarihsel açıdan önemli bir aktör olan Rusya ile geliştirilen siyasi ilişkiler, enerji sektöründe bölgeye yapılacak yatırımların da önünü açacaktır.

Bu bağlamda Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) boru hattı inşasına ek olarak Azerbaycan'daki enerji yatırımlarında pay sahibi olmaya başlaması Türkiye'nin Azerbaycan'daki rezervlerin çıkarılması, üretilmesi ve transferinde rol oynamasını sağlamaktadır.⁴⁹ Özellikle II. Karabağ Savaşı sonrasında bölgedeki en büyük siyasi çatışma ortamlarından birisi olan bu sorunun çözümü yönünde ciddi bir siyasi irade kurulması, Ermenistan'ı da içine alabilecek bölgesel işbirliğinin sağlanması, Kafkasya-Avrupa yönünde planlanan yeni ticaret yolları ile enerji boru hatlarının önünü açacaktır. Azerbaycan'ın Karabağ sorunu askeri operasyonla çözerek %20'si işgal altında olan topraklarını geri almasının Hazar enerji güvenliğine iki açıdan olumlu etkisi olacaktır: 1) Ermenistan ile yakalanan siyasi ilişkiler, Azerbaycan ile Nahcivan bölgesi arasında doğrudan nakliye açısından yeni fırsatlar sunacaktır. 2) Ateşkes dönemlerinde Azerbaycan'ın Türkiye'ye doğru uzanan petrol ya da doğal gaz boru hatlarına yönelik sabotaj riski azalacak ve daha güvenli, istikrarlı bir ortam oluşacaktır.⁵⁰ Bölgedeki tüm devletlerin kazanç sağlayacağı bu durum, Türkiye'nin güvenilir transit ülke konumuyla Avrupa enerji güvenliğine katkı sunmasını sağlayacaktır.

Tablo 2'de görüldüğü üzere, 2020'de Türkmenistan'ın boru hatları ile 27,2 milyar m³ ithal ettiği doğal gazın en büyük alıcısı Çin'dir. Çin, bölgede Türkmen gazına en fazla yatırım yapan ülkedir ve bu sayede binlerce km uzunluğundaki boru hatları ile doğal gaz ithal etmektedir. Çin'in Türkmenistan'dan inşa ettiği A-B-C hatları ile yılda 55 milyar m³ doğal gaz ithal edebilir. Hatta Çin, ihtiyaç dâhilinde daha önce planlanan D hattını da kısa sürede hayata geçirerek 65 milyar metreküpe ithal doğal gaz kapasitesine kısa sürede ulaşabilir. Tarihsel olarak Rusya'nın bölgedeki ekonomik ve siyasi etkisine rağmen, Çin'in pek çok Orta Asya ülkesine sınır komşusu olması nedeniyle bu ülkelerde giderek artan ticaret kapasitesi ve yatırımları, doğal olarak enerji arz güvenliğinde kendisini bölgeye çekmektedir.⁵¹

Avrupa'nın kaynak çeşitliliği yönünde Trans Hazar yoluyla Türkmen doğal gaz piyasasına girip yeni yatırımlarla bu pastadan pay alması gerekmektedir. Türkmenistan, Rusya ile yaşadığı fiyatlandırma sorunu sonrasında doğal gaz satışında Çin'e karşı bağımlı kalmıştır. Nisan 2009'a

⁴⁹ Araz Aslanlı, "Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri," *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 25, no. 1 (27 Nisan 2018): 22, <https://doi.org/10.18657/yonveek.396170>.

⁵⁰ Kasım, "The Impact of Azerbaijan-Turkmenistan Energy Cooperation on the Caspian Energy Security," 955.

⁵¹ Freeman, "New Strategies for an Old Rivalry? China-Russia Relations in Central Asia After the Energy Boom," 09 Temmuz 2020, 635, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09512748.2017.1398775>.

kadar 45 milyar m³ Türkmenistan doğal gazının 42 milyar metreküpünü Rus Gazprom şirketiyle Avrupa pazarlarına ihraç eden Türkmenistan, Rusya ile yaşadığı fiyat sorunu döneminde 9 Nisan 2009'da Devletbat Dariyalyk boru hattında yaşanan patlama ile gaz akışını durdurmak zorunda kaldı.⁵² Bu nedenle aynı yıl içinde Türkmenistan'ın Çin'e yönelmesi ve doğal gaz boru hattı imzalaması da bir tesadüf değil zorunluluktur. Bu açıdan Türkmenistan'ın doğal gaz ihracında enerji güvenliği doğrultusunda Avrupa gibi pazarlara ulaşması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, Rusya ardından yine tek pazara bağımlı kalan Türkmenistan'ın ihracatta ülke sayısını artırması gerekmektedir. 1997'de iktidara gelen Kurbankulu Berdimuhammedov liderliğinde Türkmenistan'ın enerji ihraç edilecek ülkeleri çeşitlendirme politikası iyi niyetle başlamış olsa da Rusya'nın yerini Çin'e bıraktığı görülmüştür. 2009'dan itibaren Rusya'ya azalan doğal gaz akışı 2015 itibariyle sona erdi ve Türkmenistan pazarı sadece doğu yönünde kaldı.

Gelecekte Türkiye'nin de olduğu Avrupa kıtasında artacak doğal gaz talebine paralel olarak Çin ve Hindistan gibi ülkelerin benzer bir arz güvenliği sorunu yaşanacak olması, doğal gaz açısından zengin olan ve bu bölgelere yakın olan Kafkasya'nın önemini daha da artırmaktadır. Özellikle mevcut zengin rezervlerini yatırım eksikliği nedeniyle üretime dönüştüremeyen Türkmenistan'ın Avrupa'dan gelecek yatırımlarla Trans-Hazar üzerinden Türkiye ve Avrupa'ya doğal gaz ihraç etme niyetinde olduğu görülmektedir. Özellikle Afganistan'ın istikrar kazanması durumunda Orta Asya'yı Hindistan'a bağlayacak "Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan" (TAPI) doğal gaz projesi de bölgedeki rekabet ortamını artıracaktır. 1990'ların ortasında Türkmenistan'da Niyazov yönetimi altında ABD'nin Unocal şirketiyle hayata geçirilmesi planlan 1680 km uzunluğunda boru hattı projesi istikrarsızlık yüzünden de gerçekleşmemiştir.⁵³ Türkmenistan ile Avrupa arasında Azerbaycan ve Türkiye aracılığıyla inşa edilecek bir boru hattı hem Bağımsız Türk Cumhuriyetleri hem de Avrupa'nın çıkarına olacaktır.

Bu açıdan Türkiye'nin coğrafi konumu sayesinde Avrupa enerji güvenliğinde bir hub olabilme potansiyeli de giderek artmaktadır. 1996'da başlayan INOGATE (Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Doğal Gaz Taşımacılığı) kapsamında Avrupa'nın farklı bölgelerden enerji transferi etmesi politikası doğrultusunda, Kafkasya ile Avrupa arasında Türkiye üzerinden enerji ithal edilmesi projeleri hayata geçirilmesi mümkün olmuştur.⁵⁴ Özellikle Aralık 1994'te imzalanan "Avrupa Enerji Anlaşması"na Türkiye'nin taraf olması hem enerji kaynakları açısından zengin olan komşu ülkelerden Türkiye aracılığıyla Avrupa'ya enerji transferini mümkün kılarken hem de Soğuk Savaş sonrası bağımsızlıklarını kazanan devletlerden birisi olan Azerbaycan'dan doğal gaz temin edilmesi hedefini içeriyordu.⁵⁵

⁵² Charles J. Sullivan, "Pipeline Politics in the Post-Soviet Space: The View from Ashgabat," *The Journal of Energy and Development* 34, no. 1/2 (2008): 123.

⁵³ Sullivan, 122.

⁵⁴ Cemal Kakişım ve Timuçin Kodaman, "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinde Enerji Diyalogu," *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 34 (31 Ağustos 2019): 131.

⁵⁵ Kakişım ve Kodaman, "Avrupa Birliği-Türkiye," 130.

Türkiye'nin zengin fosil kaynakları açısından zengin olan Rusya, Karadeniz, Kafkasya, İran, Orta Doğu ülkeleri ile Doğu Akdeniz'in yer aldığı coğrafyada olması ve Türkiye'nin yine Balkanlar aracılığıyla Avrupa'ya olan yakınlığı, Türkiye'nin bir enerji transit ülkesi olmasındaki başlıca unsurlardan birisidir. Özellikle Ukrayna-Rusya Savaşı ile Avrupalı devletlerin İran'ı yeniden sisteme dâhil edebileceklerine dair söylemleri ve Türkiye'nin İsrail ve Irak ile doğal gaz alımı noktasında görüşmelerini hızlandırması, Avrupa enerji güvenliği yönünde de olumlu adımlardır. Türkiye'nin boru hatları vasıtasıyla farklı bölgelerden doğal gaz ve petrol ithal etmesi sadece enerji kaynaklarını çeşitlendirmesine yardımcı olmuyor hem de enerji ihraç etmek isteyen Avrupalı ülkeler arasındaki köprüyü kuruyor.⁵⁶ Ayrıca NATO üyesi olan Türkiye'nin olası dış müdahalelere karşı güvenli bir ülke olması da Türkiye'ye yapılacak enerji yatırımlarının önünü açmaktadır. Bu açıdan Rusya, İran, Irak, İsrail, Azerbaycan hatta Türkmen gazının Türkiye üzerinden geçerek Avrupa'ya ulaşması hem kaynak çeşitliliğini sağlayacaktır hem de enerji güvenliğinde tüm tarafları tatmin edecektir. Dahası Rus gazına yaklaşık 1/3 oranında bağımlı olan Türkiye için de enerji arzında yaşanan bu bağımlılığın girdirilmesi fırsatını verecektir.

Buna ilaveten Türkiye'nin Karadeniz'de keşfettiği 540 milyar m³ doğal keşfi de göz önüne alındığında Türkiye'nin Avrupa enerji güvenliğindeki rolü daha da artacak ve Türkiye'nin hub olabileme rolünü güçlendirecektir. Doğal gaz transferi merkezi ülkelerinden olmanın önemli unsurlarından birisi de enerji piyasasını açık ve şeffaf olmasıdır. Avrupa'ya enerji satışındaki yeniden satma (re-export) imkânı ile Türkiye neoliberal politikaların uygulandığı bir ülke olmanın avantajını da kullanarak doğal gaz satışında piyasada fiyat belirleyen ülkelerden birisi olabilecektir.⁵⁷ Bu açıdan Türkiye'nin Tuz gölü ve Silivri gibi doğal gaz depolama kapasitesi yatırımlarını, Kompresör İstasyonları ile LNG tesislerinin ya da FSRU gemilerinin sayısını artırması gerekmektedir. Enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji yatırımları da bu rolüne destek olacak diğer faktörlerdir.

Sonuç

Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesine karşılık tarihte daha önce görülmemiş şekilde ekonomik yaptırımlar uygulayan Avrupalı ülkeler, özellikle doğal gazda Rusya'ya yaklaşık %40 oranında bağımlı kalmış olmalarını ulusal çıkarlarına ciddi bir tehdit olarak gördüler. Bu doğrultuda ilk ciddi yaptırım, 55 milyar m³ kapasiteye sahip Kuzey Akım 2 doğal gaz boru hattı lisansının iptal edilmesi ile gerçekleşti. AB'nin ABD'nin uzun yıllardır devam eden baskısına rağmen vazgeçmediği bu hattın işgal sonrasında rafa kalkması, AB'nin enerji güvenliği yaklaşımında radikal kararlar alacağına aslında bir işareti olarak görülmüştür.

Tablo 1 ve Tablo 2 birlikte değerlendirildiğinde, 2020'de Avrupalı ülkeler, 114 milyar m³ LNG ve 447 milyar metreküpü de boru hatlarıyla olmak üzere toplamda 561 milyar m³ doğal gaz ithal ettiği görülmektedir. Ancak Avrupa'dan boru hatlarıyla ithal edilen 447 milyar m³

⁵⁶ Bilgin, "Turkey's Energy Strategy," 71.

⁵⁷ Cemal Kakışım, "Türkiye'nin Bölgesel Doğal Gaz Merkezine Dönüşebilme Potansiyeli," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8, no. 24 (01 Aralık 2020): 257.

doğal gazın yaklaşık 100 milyar metreküpünün de Hollanda, Belçika ve Ukrayna tarafından yeniden satma (re-export) şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca Avrupa kıtasındaki ülkelerin 4 milyar metreküpü LNG olmak üzere toplamda 110 milyar metreküp doğal gazı Norveç'ten ithal ettiği de görülmektedir.

Çalışmada, Avrupalı ülkelerin Rus doğal gazına olan bağımlılıklarına kısa ya da orta vadede son vermelerinin pek mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır. Avrupa'nın kısa sürede boru hatları yerine LNG şeklinde Rus doğal gazını başka ülkelerden ikame etmesinin de pek mümkün olmadığı görülmüştür. Teknik açıdan LNG yoluyla ithal edilecek doğal gaz için Avrupa'da yeterli LNG terminallerinin ya da FSRU gemilerinin olmaması ve bunların kısa sürede inşa edilememesi başlıca nedenlerindedir. Dahası küresel LNG ticaretindeki gemi sayısının sınırlı olması ve LNG ihracatında ilk 5'te olan Avustralya ve Endonezya'nın doğal gazının neredeyse tamamını Asya-Pasifik ülkelerine ithal ettiği görülmektedir. Diğer iki büyük LNG ithalatçısından biri olan ABD'nin toplam LNG ihracatının neredeyse yarısı, Katar'ın ihracatının ise 1/4'ünün Avrupa'ya yapıldığı çalışmada görülmektedir. Bu nedenle Tablo 1'de görüldüğü üzere, 487,9 milyar metreküplük küresel LNG ticaretinin 290,5 milyar metreküpü gerçekleştiren bu ülkelerin Rusya olmaksızın Avrupa'nın doğal gaz arzını kısa ve orta dönemde LNG olarak tamamen ikame etmesinin mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır.

Ayrıca Rusya'dan ithal edilen 184,4 m³ doğal gazının başka boru hatları ile kısa ve orta vadede karşılanması da mümkün değildir. Boru hatlarının tüm fizibilite çalışmaları ve anlaşmaları bitse bile inşası yılları almaktadır. Ayrıca boru hatlarının inşa edileceği ülkeler ile bu boru hatlarının geçiş güzergâhındaki diğer ülkelerin siyasi ve ekonomik açıdan istikrarlı olmaları da gerekmektedir. Örneğin çalışmada, Avrupalı devletlerin Afrika'dan doğal gaz taşıyacak "Trans-Sahra Doğal Gaz Boru Hattı"na bu nedenle mesafeli baktıkları görülmektedir. Ayrıca kıtalar arası uzanan boru hatlarının maliyetli olması ve inşasının uzun yılları alması da bu yatırımların önündeki diğer engeldir. Bu nedenle tüm koşullar hazır olsa bile örneğin Azerbaycan ya da Türkmenistan'daki zengin doğal gaz rezervlerindeki üretim kapasitelerinin artırılması için ayrı bir yatırım planlaması gerekmektedir.

Yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımlar ciddi şekilde artsa da toplam enerjide fosil enerji kaynaklarından doğal gazın 2020'de 32 trilyon m³ olan tüketimin 2050'de 40 trilyon metreküpe çıkacağı öngörülmektedir. Özellikle Avrupa'da artan sanayi kapasitesi ile şehirleşme ve tüketim ürünleri, diğer fosil yakıtlara nazaran çevreyi daha az kirleten doğal gaza talebi artırmaktadır. Avrupa Yeşil Mutabakatı, çevrenin korunması gibi kaygılar ile Rus doğal gazına olan bağımlılık Avrupa enerji güvenliği politikalarında ciddi bir ikilem yarattığı da çalışmada görülmüştür.

Bu doğrultuda yeni bir enerji güvenliği yaklaşımı ve paketi açıklayan AB, demokratik değerlere sahip AB'nin kurumsal ve yapısal gücünün korunması için Rusya'ya enerji arzındaki bağımlılıklarını azaltmak için "The Global Gateway Strategy" adını verdikleri yeni enerji politikasını ilan ettiler. Bu doğrultuda AB'nin 2027'ye kadar %60'ı yenilenebilir enerji kaynakları ve enerji verimliliği yatırımları olmak üzere enerji sektörüne toplamda 300 milyar Euro yatırım yapacaklarını belirtmesi, Avrupa enerji güvenliğinde sürdürülebilir bir rol oynayacak Hazar Havasındaki enerji kaynaklarına yapılması planlanan yatırımlar için de büyük bir fırsattır. Bu

sayede bölgedeki ülkeler, Rusya ve Çin'e olan bağımlılıklarından daha fazla kurtulma şansı elde edebileceklerdir.

Bu bağlamda Rusya'ya yönelik uygulanan ambargoların enerji sektörüne de yansımaları AB'nin gelecekte Rus enerji kaynaklarına olan bağımlılıktan kurtulmak istemeleri, özellikle doğal gaz açısından güvenli ve sürdürülebilir geçiş yollarına sahip Türkiye'yi öne çıkarmaktadır. NATO üyesi olan ve AB ile Katılım Ortaklığı görüşmelerini devam ettiren Türkiye'nin tarihsel olarak Avrupalı ülkelerle çok yönlü ilişkileri mevcuttur. Bu doğrultuda zengin doğal gaz kaynaklarına sahip Hazar Havzası'ndaki doğal gazın Avrupa'ya taşınmasında önemli role sahiptir. Hâlihazırda GGK ile Avrupa'ya doğal gaz akışını sağlayan somut bir projenin olması, gelecek için bölgedeki güçlü doğal gaz rezervlerine sahip Azerbaycan, Türkmenistan hatta Kazakistan doğal gazının yeni boru hatları ile transferini mümkün kılabilir. Bu yatırımlar sayesinde Avrupalı devletler kaynak çeşitliliğini artırmış olacaklardır.

Ancak çalışmada, Kazakistan'ın sınırlı miktardaki doğal gaz ihracatının SSCB'den kalma boru hatları ile kuzeye doğru Rusya'ya taşınmasının önemli bir engel olduğu görülmektedir. Çünkü benzer bir durumu yaşayan Türkmenistan'ın Rusya ile arasındaki doğal gaz akışının kesmesinin ancak Çin'in ülkesine yatırımlar yapmasıyla mümkün olmuştur. 2009'da Türkmenistan'ın Rusya ile yaşadığı fiyat krizinden sonra Çin'in bu ülkeye ilgisini artırdığı ve üç farklı boru hattı ile toplamda 27 milyar m³ doğal gaz ithal ettiği çalışmada görülmüştür. Bu açıdan Avrupalı devletlerin doğal gaz arama, çıkarma ve transfer etme yatırımlarının önemli bir kısmını üstelenerek ancak Trans Hazar yoluyla Türkmen ya da Kazak gazını Avrupa'ya taşıyabilecekleri anlaşılmaktadır.

Hazar Havzası'nda Avrupa enerji güvenliği açısından en yatırım yapılabilir partnerin ise Azerbaycan olduğu çalışmada görülmektedir. Hali hazırda GGD ile 31 milyar m³ kapasiteli bir boru hattı inşa edilmiştir ve 2021'de bu hattan yıllık 8 milyar m³ doğal gaz akışı gerçekleşmiştir. Bu hattan Türkiye'nin de doğal gaz temin ettiği dikkate alındığında 2027'de Avrupa'nın bu boru hattının tam kapasiteye ulaşması durumunda maksimum 20 milyar m³ ithal edebileceği görülmektedir. Fakat Türkiye'nin doğal gaz keşiflerini artırması, İran, Irak ve İsrail doğal gazını boru hatları ile Avrupa'ya mevcut ya da yeni boru hatları ile inşa etmesi Türkiye'nin doğal gaz transferinden merkez ülke olma rolünü artıracığı da çalışmada görülmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında, Hazar bölgesine yönelik yeni enerji yatırımlarının yapılmasının orta vadede Avrupa enerji güvenliğine katkı vereceği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- AEI. "China Global Investment Tracker." *American Enterprise Institute - AEI* (blog), 2022. <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>.
- Akyener, Oğuzhan. "Doability Of Trans-Caspian Pipeline And Deliverability Of Turkmen Gas to Turkey & Eu." *Energy Policy Turkey*, no. 1 (30 Ocak 2016): 66-75.
- Ala'Aldeen, Dlawer, Kamaran Palani, Giorgi Babunashvili, ve Jackson Balisdell. "Europe and Turkey: Between Energy Demand and Supply." *EU and Turkish Energy Interests in the Caspian and Middle East Region*. Middle East Research Institute, 2018. <https://www.jstor.org/stable/resrep19961.3>.

- Alam, Shah. "Pipeline Politics in the Caspian Sea Basin." *Strategic Analysis* 26, no. 1 (Ocak 2002): 5-26. <https://doi.org/10.1080/09700160208450023>.
- Alim, Eray. "Ukrayna Örneğinden Hareketle Nükleer Silahsızlanmanın Olası Sonuçlarına Dair Bir İnceleme." *Gazi Akademik Bakış* 13, no. 26 (10 Haziran 2020): 79-112.
- Aslanlı, Araz. "Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri." *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 25, no. 1 (27 Nisan 2018): 15-27. <https://doi.org/10.18657/yonveek.396170>.
- Bilgin, Mert. "Turkey's Energy Strategy: Synchronizing Geopolitics and Foreign Policy with Energy Security." *Insight Turkey* 17, no. 2 (2015): 67-81.
- Biro, Yunus Emre. "Doğal Gaz Arz Güvenliği Açısından Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz." *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 44, (23 Mayıs 2021): 451-67. <https://doi.org/10.30794/pausbed.940976>.
- Bounds, Andy, ve Eleni Varvitsioti. "EU Accepts It will Burn More Coal in Move Away from Russian Gas." *Financial Times*, 18 Mayıs 2022. <https://www.ft.com/content/5d95b294-280f-4b38-9d23-70035e077392>.
- BP. "BP Statistical Review of World Energy 2021", 2022. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>.
- Bradshaw, Michael J. "Global Energy Dilemmas: A Geographical Perspective." *The Geographical Journal* 176, no. 4 (2010): 275-90.
- Dahan, Maha El, Andrew Mills, ve Marwa Rashad. "Qatar Says 'Almost Impossible' to Quickly Replace Russian Supplies to Europe." *Reuters*, 22 Şubat 2022, blm. Middle East. <https://www.reuters.com/world/middle-east/qatar-can-divert-up-15-its-gas-exports-2022-02-22/>.
- Dawisha, Karen. "Russian Foreign Policy in the Near Abroad and Beyond." *Current History* 95, no. 603 (1996): 330-34.
- Diriöz, Ali Oğuz. "Energy Security, Politics, Markets, Peace." *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace* 1, no. 1 (01 Ocak 2012): 90-97.
- EIA. "As of 2021, China Imports More Liquefied Natural Gas than Any Other Country." 2022. <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=52258>.
- . "Overview of Oil and Natural Gas in the Caspian Sea Region." U.S. Energy Information Administration, 2013. https://www.eia.gov/international/content/analysis/regions_of_interest/Caspian_Sea/caspian_sea.pdf.
- EPDK. "Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu." Ankara: EPDK, 2013. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/dogal-gazyillik-sektor-raporu>.
- Erdoğan, Nuray. "TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi." *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10, no. 3 (08 Temmuz 2017): 10-26. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.319259>.
- Eurasianet. "Azerbaijan Says European 'Underinvestment' in Fossil Fuels Hindering Efforts to Replace Russian Gas." 2022. <https://eurasianet.org/azerbaijan-says-european-underinvestment-in-fossil-fuels-hindering-efforts-to-replace-russian-gas>.
- European Commission. "EU Green Finance Taxonomy." Brussels: European Commission, 2022. <https://www.euractiv.com/wp-content/uploads/sites/2/2022/01/draft-CDA-31-12-2021.pdf>.
- . "Global Gateway: Up to €300 Billion." Text. European Commission - European Commission, 2022. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_6433.

- European Commission. "Remarks by Commissioner Várhelyi During Joint Press Conference with Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan Jeyhun Bayramov." Text. European Commission, 04 Şubat 2022. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024/varhelyi/announcements/remarks-commissioner-varhelyi-during-joint-press-conference-minister-foreign-affairs-azerbaijan_en.
- Freeman. "New Strategies for an Old Rivalry? China–Russia Relations in Central Asia After the Energy Boom." 09 Temmuz 2020. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09512748.2017.1398775>.
- GAZBİR. "2021 Doğal Gaz Dağıtım Sektörü Raporu." GAZBİR, 2022. https://www.gazbir.org.tr/uploads/page/2021_Yili_Dogal_Gaz_Sektor_Raporu.pdf.
- Gordon, John, Robert W. Button, Karla J. Cunningham, Toy I. Reid, Irv Blickstein, Peter A. Wilson, ve Andreas Goldthau. "Russia's Near Abroad." İçinde *Domestic Trends in the United States, China, and Iran: Implications for U.S. Navy Strategic Planning*. 143-158. RAND Corporation, 2008. <https://www.jstor.org/stable/10.7249/mg729navy.17>.
- Hager, Robert P. "History and Culture in Russia and Ukraine: How to Complicate a Crisis of European Security." Editör Marvin Kalb, Rajan Menon, ve Eugene Rumer. *Democracy and Security* 12, no. 3 (2016): 211-18.
- IEA. "World Energy Balances: Overview." IEA, 2021. <https://www.iea.org/reports/world-energy-balances-overview/world>.
- Kakışım, Cemal. "Türkiye'nin Bölgesel Doğal Gaz Merkezine Dönüşebilme Potansiyeli." *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8, no. 24 (01 Aralık 2020): 255-80.
- Kakışım, Cemal, ve Timuçin Kodaman. "Avrupa Birliği–Türkiye İlişkilerinde Enerji Diyaloğu." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 34 (31 Ağustos 2019): 124-39.
- Kasım, Kamer. "The Impact of Azerbaijan-Turkmenistan Energy Cooperation on the Caspian Energy Security." *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 21, no. 3 (30 Kasım 2021): 945-60. <https://doi.org/10.11616/asbi.971680>.
- . "Türkmenistan Dış Politikası." İçinde *Türkmenistan*, editör Kamer Kasım, 97-130. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016.
- Kaynak, Bahadır. "From Blue Stream To Turkish Stream An Assesment Of Turkey's Energy Dependence On Russia." *Aurum Journal of Social Sciences* 3, no. 1 (30 Haziran 2018): 79-90.
- Lazarević, Dušica. "NATO Enlargement to Ukraine and Georgia: Old Wine in New Bottles?" *Connections* 9, no. 1 (2009): 29-66.
- Matsaberidze, David. "Russia vs. EU/US through Georgia and Ukraine." *Connections* 14, no. 2 (2015): 77-86.
- Merdan, Ali Samir, ve Firdes Şeyda Kahraman. "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü." *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 11, no. 21 (30 Haziran 2020): 434-68. <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2020.020>.
- Özalp, Mustafa. "Ukrayna Krizi Ekseninde Türkiye ve AB Enerji Güvenliği." *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 16, no. 1 (24 Nisan 2015): 103-18.
- Öztürk, Yaren. "Norveç'in Avrupa'ya Gaz Arzını Artırma Planı." SYNERGY/ Bilkent Enerji Politikaları Araştırma Merkezi Bülteni, 2022.
- Pipeline & Gas Journal. "Regional Pact Puts Trans-Saharan Gas Pipeline Back on Track." 2022. <https://pgjonline.com/news/2022/february/regional-pact-puts-trans-saharan-gas-pipeline-back-on-track>.

- Plokhly, Serhii. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Books, a member of the Perseus Books Group, 2015.
- Pototskaya, Tatyana. “‘Gas Pipeline Wars’ in the Post-Soviet Space: Geographical Aspect.” Editör S. Ziyadin, A. Shaikh, R. Dinis de Sousa, A. Borodin, ve A. Mottaeva. *E3S Web of Conferences* 159 (2020): 02008. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015902008>.
- Proedrou, Filippou. “Revisiting Pipeline Politics and Diplomacy: From Energy Security to Domestic Politics Explanations.” *Problems of Post-Communism* 65, no. 6 (02 Kasım 2018): 409-18. <https://doi.org/10.1080/10758216.2017.1303616>.
- Prontera, Andrea. “Forms of State and European Energy Security: Diplomacy and Pipelines in Southeastern Europe.” *European Security* 26, no. 2 (03 Nisan 2017): 273-98. <https://doi.org/10.1080/09662839.2017.1313233>.
- Southern Gas Corridor. “What Is Southern Gas Corridor?.” 2022. <https://www.sgc.az/en>.
- Sullivan, Charles J. “Pipeline Politics in the Post-Soviet Space: The View from Ashgabat.” *The Journal of Energy and Development* 34, no. 1/2 (2008): 121-28.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. “Türkmen Petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Üzerinden Taşınması Konusunda Anlaşma İmzalandı.” 2021. <https://dtybs.ticaret.gov.tr/blog/post/7683/>.